

การวิเคราะห์ความคิดเห็นเรื่องสิ่งแวดล้อม จากแนวคิดของ Jonathon Porritt

สมพร แสงชัย *

1. สรุปหนังสือ

อุดมการณ์ทุนนิยมมีส่วนสร้างความเสียหายทางสิ่งแวดล้อมซึ่งนำไปสู่ความไม่ยั่งยืนของธรรมชาติและความเป็นอยู่ที่ไม่ดีของมนุษย์ อุดมการณ์ทุนนิยมจึงต้องปรับตัวเองตลอดเวลาเพื่อให้ความเป็นอยู่และความพอใจของมนุษย์ดีขึ้น ระบบนิเวศและความเป็นอยู่ของมนุษย์มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน คือ ระบบนิเวศเป็นบ่อเกิดของระบบสังคมและเศรษฐกิจ แต่ระบบนิเวศก็ขึ้นอยู่กับพฤติกรรมของมนุษย์ในขณะเดียวกัน ความไม่ทัดเทียมกันทางเศรษฐกิจเป็นแรงผลักดันทางเศรษฐกิจและการเมือง ทุนนิยมซึ่งเปิดโอกาสให้มนุษย์ไขว่คว้าหาความมั่งคั่งจึงได้รับความนิยมมากกว่าอุดมการณ์อื่นๆ จนได้รับการยืนยันว่า อุดมการณ์ทุนนิยม คือ คำตอบสุดท้ายของประวัติศาสตร์ (Francis Fukuyama, 1992) แต่อุดมการณ์ทุนนิยมก็ยังต้องปรับเปลี่ยนตัวเองต่อไปเพื่อให้ความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมสามารถอยู่ควบคู่และผสมผสานกับความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ โดยผ่านกระบวนการพัฒนาอย่างยั่งยืนที่สร้างความเป็นธรรมทางสังคมให้แก่มนุษย์ทุกคนได้ ทำให้มนุษย์มีอิสระภาพจากความยากจน การกดขี่ข่มเหง การไร้โอกาสทางสังคมและเศรษฐกิจ การไม่ได้รับบริการพื้นฐานจากหน่วยงานของรัฐ การไม่มีเสรีภาพทางการเมือง ฯลฯ (Amartya Sen, 1999)

* รองศาสตราจารย์ อาจารย์พิเศษ คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

การเติบโตทางเศรษฐกิจมีขีดจำกัดภายในขอบเขตของระบบนิเวศ แต่ไม่ใช่ zero growth เพราะระบบเศรษฐกิจเป็นระบบย่อยของระบบสังคม มนุษย์ซึ่งอยู่ภายในชีวमณฑล ระบบเศรษฐกิจจึงควรลดการเติบโตทางวัตถุ และเน้นการเติบโตด้านสวัสดิการและความพึงพอใจของมนุษย์ ความเป็นอยู่ที่ดี ไม่ได้มาจากความมั่งคั่งทางวัตถุ เพราะมนุษย์ยังรวยยังไม่มีความสุข สุขภาพจิต แย่ลงและโรคภัยไข้เจ็บทางกายเพิ่มขึ้น การพัฒนาที่ยั่งยืนควรมีแง่มุมทางด้าน คุณภาพ ดังนั้น อุดมการณ์ทุนนิยมรูปแบบเดิมเข้ากับการพัฒนาที่ยั่งยืนไม่ได้ กลไกตลาดและการแข่งขันไม่ควรเป็นข้ออ้างหรือเครื่องมือในการเอารัดเอาเปรียบคนที่ยากจนกว่า และไม่ควรก่อให้เกิดความอยุติธรรมหรือความไม่เป็นธรรมทั้งภายในหรือระหว่างประเทศ โลกาภิวัตน์ในระบบทุนนิยมที่ทำลายความยั่งยืนทางนิเวศและความยุติธรรมทางสังคมเป็นผลงานของสถาบันทางการเงินที่ เรียกกันว่า Washington Consensus (ได้แก่ World Bank, IMF, และ WTO) โลกาภิวัตน์ดังกล่าวไม่ส่งเสริมการค้าเสรี แต่ส่งเสริมเอารัดเอาเปรียบประเทศที่ ยากจน ระบบทุนนิยมจึงต้องปรับเปลี่ยนด้วยการปฏิรูปหัวใจของระบบ คือ ชนิด ได้แก่ ทุนทางธรรมชาติ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม ทุนทางการผลิต และทุนทางการเงิน ทุนทางธรรมชาติและมนุษย์ เป็นต้นทุนพื้นฐานที่ ก่อให้เกิดทุนทางสังคมและการผลิต ทุนทางการเงินเป็นน้ำมันหล่อลื่น ระบบทั้งหมด ความยั่งยืนจึงหมายถึงการรักษาระดับและการเพิ่มปริมาณของ ทุนภายในระบบทุนนิยมนั่นเอง

ต้นทุนทางธรรมชาติ (Natural Capital) ธรรมชาติเป็นทรัพยากร แหล่ง รับของเสีย และแหล่งให้บริการที่จำเป็น (เช่น การควบคุมอากาศให้เหมาะสม ฯลฯ) ทุนทางธรรมชาติจึงเป็นฐานการผลิตและการบริการที่ขาดเสียไม่ได้ของ มนุษย์ มนุษย์ต้องรักษาความยั่งยืนของชีวกายภาพและหน้าที่สำคัญของ ธรรมชาติ โดยต้องปกป้องรักษาต้นทุนทางธรรมชาติที่วิกฤติ (Critical natural

2 วารสารการจัดการสิ่งแวดล้อม

capital) ใช้เหมาะสม และลดผลเสียที่มีต่อต้นทุนที่วิกฤติเหล่านี้ บางครั้งอาจใช้วิธีการเลียนแบบธรรมชาติ (Biomimicry) เพื่อทดแทนต้นทุนทางธรรมชาติก็ได้ (J. Benyus, 1997)

ต้นทุนมนุษย์ (Human Capital) มีทั้งหมด 4 ด้านด้วยกัน คือ (1) กายภาพ (Physical) ซึ่งได้แก่สุขภาพอนามัย วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ที่ดี (2) สติปัญญา (Intellectual) ได้แก่ ความรู้ ความคิดริเริ่ม ความสามารถทางภาษา IQ. (3) อารมณ์ (Emotional) หรือความสามารถในการเข้าใจผู้อื่น การจัดการ ความขัดแย้ง เป็นต้น และ (4) จิตวิญญาณ (Spiritual) ซึ่งเน้นในด้านศีลธรรมของมนุษย์ ต้นทุนมนุษย์อาจพัฒนาได้ด้วยการลงทุนทางสาธารณสุข อาหาร การศึกษา และวัตถุที่จำเป็นสำหรับความเป็นอยู่ที่ดี โดยผ่านสถาบัน ระบบ และบริการต่าง ๆ ทางสังคม

ต้นทุนทางสังคม (Social Capital) สังคมเป็นกาที่ผนึกวิถีชีวิต และความเป็นอยู่ของคนในสังคมให้เข้าเป็นหนึ่งเดียว โดยผ่านเครือข่าย ประเพณีปฏิบัติ ความเชื่อถือและความไว้วางใจ ฯลฯ ต้นทุนทางสังคมควรเพิ่มโอกาสการทำงานให้แก่คนจน โอกาสทางการศึกษา สาธารณสุข ความปลอดภัย จากอาชญากรรม ประสิทธิภาพของสถาบันของรัฐในการให้บริการพื้นฐาน เป็นต้น เพื่อให้สังคมเกิดความหลากหลายและพึ่งพากัน

ต้นทุนทางการผลิต (Manufactured Capital) ได้แก่ วิทยาการและประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากร เช่น Factor 10, Biomimicry, Life-cycle analysis, เป็นต้น โดยวิทย์มณฑลต้องสามารถอยู่และเสริมชีวมณฑลได้อย่างสวยงาม

ต้นทุนทางการเงิน (Financial Capital) เป็นตัวแทนของต้นทุนข้างต้น ทั้งหมด และเป็นน้ำมันหล่อลื่นระบบการแลกเปลี่ยน การใช้ต้นทุนทางการเงินในระบบทุนนิยมควรจะสมดุลและเป็นธรรมสำหรับมนุษย์ทุกคน เช่น ควรเฉลี่ย

Ecological footprint ให้แก่มนุษย์ทุก ๆ คนเป็นต้นทุนทางการเงินก่อน หรือควรแปลงทรัพย์สินเป็นทุนสำหรับคนจน (H. de Soto, 1989) เป็นต้น

การไม่ยอมรับความจริงว่าสิ่งแวดล้อมตกอยู่ในภาวะอันตราย หรือว่าทุนนิยมเพิ่มความยากจนและความอยุติธรรมแก่ประชากรโลกยังปรากฏอยู่ทั่วไป ความแตกต่างของระดับเศรษฐกิจก่อให้เกิดปัญหาความแตกแยกทางสังคม ลัทธิอุดมการณ์ทางการเมืองที่ขัดแย้งกัน ตลอดจนกลายเป็นเชื้อเพลิงสำหรับพวกอิสลามหัวรุนแรงในการต่อต้านประเทศตะวันตก สาธารณสุข การศึกษา สิ่งแวดล้อม การค้าที่เป็นธรรม ความยุติธรรมทางสังคม ฯลฯ สามารถนำโลกไปสู่ความยั่งยืนและความปลอดภัยได้ ประเทศตะวันตกต้องไม่มกมายกับทุนนิยมชนิดเดิม ต้องไม่สนใจเศรษฐกิจหรือวิทยาการแต่อย่างใดในการแก้ปัญหา และต้องไม่ปล่อยให้กลไกตลาดเป็นผู้ตัดสินชะตาชีวิตของโลก ความเจริญและความเป็นอยู่จะวัดด้วย GDP ไม่ได้ โลกจะต้องมีเครื่องมือชนิดใหม่ สำหรับวัดคุณภาพชีวิต ความยั่งยืนทางนิเวศ และคุณภาพของการพัฒนา ถึงแม้ทุนนิยมจะหยุดอยู่กับที่ไม่ได้แต่ทุนนิยมต้องรวมต้นทุนทางธรรมชาติ ความยั่งยืน และทรัพยากรธรรมชาติทุกอย่างในเครื่องมือการวัดชนิดใหม่ ทุนนิยมต้องเปลี่ยนแปลงปรับปรุงโครงสร้างเพื่อมิให้เป็นอันตรายต่อคนจนหรือต่อธรรมชาติ และมนุษย์ในอนาคต และการเปลี่ยนแปลงบางอย่างก็เป็นประโยชน์ต่อระบบทุนนิยมด้วยซ้ำไป เช่น Carbon quota เป็นต้น การช่วยคนจนให้มีความเป็นอยู่อย่างยั่งยืนหรือการทำให้ธรรมชาติยั่งยืนยิ่งขึ้นเป็นประโยชน์ต่อธุรกิจและสังคมในขณะเดียวกัน แต่ประชากรโลกก็ต้องลดการบริโภคนิยมลงด้วย ทุกคนควรมุ่งความเรียบง่ายและความพอเพียง เพิ่มคุณภาพชีวิตโดยการไม่เพิ่มการเติบโตทางวัตถุหรือทางเศรษฐกิจจนเกินไป ไม่ทำลายธรรมชาติหรือสร้างความไม่เสมอภาคระหว่างมนุษย์ ฯลฯ เพราะความสุขของมนุษย์จะเกิดจากการบริโภคอย่างชาญฉลาดมากกว่าจากความมั่งคั่ง และมนุษย์ทุกคนควรมีสิทธิมนุษยชนและได้รับ

4 การจัดการสิ่งแวดล้อม

การตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานอย่างพอเพียง การพัฒนาที่ยั่งยืนต้องให้ประโยชน์ต่อสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และการเมืองที่เป็นประชาธิปไตย ซึ่งยอมรับความหลากหลายและความแตกต่าง และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน ประชากรโลกควรมองภายในตัวเอง (Inner-directed) มากขึ้น ปกป้องธรรมชาติมากขึ้นและมองข้ามตัวเอง (Transcendental) มากขึ้น เพื่อมิให้ตนเองแปลกแยกจากธรรมชาติและสังคมมนุษย์อื่นจนเกินไป

โดยสรุป อนาคตที่ยั่งยืนจะต้องเกิดจากการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ทุนนิยม ทั้ง ๆ ที่ความยั่งยืนขัดกับทุนนิยมอย่างชัดเจน เพราะทุนนิยมเป็นเป้าหมายระยะสั้น แต่ความยั่งยืนเป็นเป้าหมายระยะยาว ดังนั้น การปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ทุนนิยม จำต้องกระทำผ่านกระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืนที่สามารถเปลี่ยนเป้าหมายระยะสั้นให้เป็นบริโภคนิยมสีเขียว อุตสาหกรรมสีเขียว วิทยาการสีเขียว การลดระดับการบริโภค และการมีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย เพื่อให้มนุษย์ทั้งโลกมีความเป็นอยู่ดีขึ้นและมีความสุขเพิ่มขึ้น มนุษย์ควรสนใจเป้าหมายภายในมากกว่าเป้าหมายภายนอก แต่ก็ต้องได้รับการตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานอย่างครบถ้วน การพัฒนาที่ยั่งยืนคือการประสานเป้าหมายระยะสั้นเข้ากับเป้าหมายระยะยาวเพื่อให้เกิดความเป็นพหุดีแก่มนุษย์และธรรมชาติ ทั้งสองส่วนต้องพึ่งพากัน เข้าใจซึ่งกันและกัน สร้างความเป็นธรรมและความยุติธรรมแก่สังคม และมีความรับผิดชอบต่อมนุษย์และธรรมชาติ ทุนนิยมจะกลายเป็นอุดมการณ์ที่ฉลาดและสง่างาม ซึ่งมีโลกเป็นศูนย์กลางและมนุษย์เป็นผู้ได้รับประโยชน์ การพัฒนาที่ยั่งยืนเท่านั้นที่สามารถให้รากฐานทางปัญญาและความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติแก่การปรับเปลี่ยนของทุนนิยมครั้งนี้

2. การวิจารณ์

ผู้เขียนเป็นนักคิดนักเขียน นักวิเคราะห์เหตุการณ์ทางวิทย์และเทคโนโลยี และนักวิจารณ์เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนที่โด่งดังคนหนึ่งของประเทศอังกฤษ ได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลให้เป็นประธานคณะกรรมการเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศไทย เป็นประธานร่วมของโครงการธุรกิจกับสิ่งแวดล้อมของมกุฎราชกุมารแห่งประเทศไทย เคยเป็นประธานร่วมของพรรคเขียวแห่งอังกฤษ และได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้น Commander of the British Empire สำหรับความดีความชอบ ในปี 2000 ในการปกป้องสิ่งแวดล้อม และการดำเนินงานอื่น ๆ ในด้านสิ่งแวดล้อม ปัจจุบันเป็นผู้อำนวยการโครงการ Forum for the Future ซึ่งเป็นองค์การทางกุศลเพื่อศึกษาการพัฒนาที่ยั่งยืนสำหรับประเทศไทย ผู้เขียนจึงเป็นผู้มีประสบการณ์และมีความเข้าใจเกี่ยวกับระบบสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างดี หนังสือเล่มนี้จึงได้ผสมผสานแง่มุมทั้ง 4 อย่างครบถ้วนและกลายเป็นหนังสือที่โด่งดังเล่มหนึ่งสำหรับปี 2006

หนังสือเล่มนี้ยังมีประเด็นให้พิจารณาถกเถียงอยู่หลายประเด็นด้วยกัน เช่น ประเด็นแรก ผู้เขียนมีความเห็นในทำนองเดียวกับ Francis Fukuyama ที่เห็นว่า อุดมการณ์ทุนนิยมเป็นอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองสุดท้ายของเวทีประวัติศาสตร์ของมนุษย์ เพราะได้มีชัยชนะเหนืออุดมการณ์คอมมิวนิสต์ สังคมนิยมและอื่น ๆ อย่างหมดสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะเห็นได้ว่า ประเทศคอมมิวนิสต์ทั้งหลายเกือบหมดได้ล่มสลายอย่างสิ้นเชิง เหลือเพียงไม่กี่ประเทศที่ยังใช้อุดมการณ์คอมมิวนิสต์อยู่ เช่น จีน เวียดนาม ลาว คิวบา เป็นต้น แต่ประเทศคอมมิวนิสต์ทางการเมืองเหล่านี้ ก็ได้หันไปสู่อุดมการณ์ทุนนิยมทางเศรษฐกิจเกือบจะสิ้นเชิงเช่นกัน และประเทศสังคมนิยมอื่น ๆ ในยุโรป เช่น สวีเดน นอร์เวย์ ฯลฯ ก็ยอมรับระบบเสรีนิยมทางเศรษฐกิจ แต่ยังคงระบบ

6 สารสารการจัดการสิ่งแวดล้อม

และแนวทางสังคมนิยมทางการเมืองและสังคมเอาไว้ ระบบทุนนิยมหรือเสรีนิยม (Liberalism) จึงดูเหมือนว่าได้ครอบงำทั้งโลกเอาไว้แล้ว การค้าเสรีภายในประเทศและระหว่างประเทศตามแนวทางทุนนิยมหรือเสรีนิยมจึงได้กลายเป็นอุดมการณ์สุดท้ายของเวทีประวัติศาสตร์ของมนุษยโลก

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนก็มีความเห็นว่า Francis Fukuyama ได้รับแรงสรุปจนเกินไป เพราะผู้เขียนเห็นว่า ถึงแม้อุดมการณ์ทุนนิยมจะมีชัยชนะเหนืออุดมการณ์ทางเศรษฐกิจอื่น ๆ แต่ทุนนิยมก็ไม่สามารถจะดำรงคงอยู่อย่างแข็งแกร่งได้ และจำต้องปรับตัวให้ความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมอยู่ควบคู่กับความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สามารถจัดความยากจน ก่อให้เกิดความเป็นธรรมในสังคม พัฒนาทั้งในด้านคุณภาพและปริมาณ และสร้างความเป็นอยู่ที่ดี (Well-being) สำหรับมนุษย์และธรรมชาติ การปรับเปลี่ยนตัวเองของทุนนิยมอาจจะไม่เกิดขึ้นในลักษณะที่ได้กล่าวถึงก็ได้เพราะแนวคิดทุนนิยมยังไม่มีแนวทางช่วยคนยากจนหรือผู้ยากไร้ให้มีขีดความสามารถเพิ่มขึ้นก่อนจะเข้าเวทีแข่งขันกับผู้อื่นตามแนวคิด Justice As Fairness (John Rawls, 2001) เลย แนวคิดทุนนิยมของผู้เขียนจึงไม่มีทางออกสำหรับการแก้ไขปัญหาคความยากจนอย่างแท้จริง เพราะการจัดปัญหาทางสังคมและการเมืองเป็นเพียงการเสนอโครงการให้แก่ประชาชนและให้ประชาชนมารับบริการกันเองตามแต่ความสามารถของแต่ละคนเท่านั้น แต่ถ้าได้นำแนวคิดทางที่สาม (The Third Way) ของ Anthony Giddens, (2001) มาใช้แก้ไขระบบทุนนิยม คือ นำเอาค่านิยมทางสังคมและการเมืองของระบบสังคมนิยมมาผสมผสานกับค่านิยมทางเศรษฐกิจของระบบทุนนิยมหรือเสรีนิยมเพื่อให้ประชาชนมีสวัสดิการเพิ่มขึ้น มีความเสมอภาค ความเป็นธรรม และสามารถรักษาภูมิปัญญาและอำนาจของท้องถิ่น ทางที่สามอาจเป็นทุนนิยมรูปแบบใหม่หรือสังคมประชาธิปไตยในรูปแบบใหม่ซึ่งยอมรับอิทธิพลของโลกาภิวัตน์ ยอมรับการค้าเสรีแต่ไม่ยอมรับการปกป้องทางการค้า (Protectionism) สร้างความเสมอ

ภาคเหนือเสรีภาพส่วนบุคคล สร้างความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เน้นสิทธิและหน้าที่ของบุคคลที่มีต่อชุมชน เน้นการกระจายอำนาจ ความโปร่งใส และการต่อต้านคอร์รัปชัน เน้นการป้องกันและปราบปรามอาชญากรรมโดยความร่วมมือของชุมชน การให้ความรู้ และคำแนะนำมากกว่าการจับกุมขัง การให้ครอบครัวรับผิดชอบต่อเด็ก และคนแก่เพิ่มขึ้น และการยอมรับความแตกต่าง แต่ไม่ยอมรับความไม่เสมอภาคที่เกิดจากการกีดกันไม่ให้เป็นส่วนหนึ่งของสังคม (Social exclusion) ทางที่สามต้องให้การศึกษาค้นคว้าและตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานของมนุษย์เป็นอันดับต้น ๆ ให้สวัสดิการเพื่อให้ประชาชนสามารถช่วยตนเอง ส่งเสริมความคิดริเริ่มของท้องถิ่น พัฒนาต้นทุนมนุษย์ในเชิงบวก เช่น การให้ผู้สูงอายุสามารถทำประโยชน์ต่อสังคมต่อไป โดยให้ความรู้เพิ่มเติม ลดภาษี ให้ความช่วยเหลือด้านเงินทุน ฯลฯ นอกเหนือจากบริการที่ให้อยู่แล้ว ทางสาธารณสุข การศึกษา ความจำเป็นขั้นพื้นฐาน ฯลฯ (สมพร แสงชัย, 2548 : 6-7) ทางที่สามควรเป็นคำตอบสุดท้ายของระบบเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองอย่างแท้จริงมากกว่าอุดมการณ์ทุนนิยมที่ปรับเปลี่ยนตามกาลเวลาเท่านั้น

ประเด็นที่สอง ผู้เขียนทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่าทุนนิยมและประชาธิปไตยเป็นของคู่กัน จริงอยู่ทุนนิยมอาจจะไม่สามารถเจริญเติบโตภายใต้บรรยากาศทางการเมืองบางระบบ เช่น ทุนนิยมเข้ากับระบบการปกครองแบบสังคมนิยมในระบบคอมมิวนิสต์ไม่ได้ แต่ทุนนิยมก็สามารถเจริญก้าวหน้าในระบบการปกครองแบบเผด็จการฟาสซิสต์ หรือแม้กระทั่งระบบเสรีนิยมแนวใหม่ (Neo-liberalism) ซึ่งมีลักษณะของเผด็จการอยู่มากพอสมควร รัฐบาลเสรีนิยมแนวใหม่ส่งเสริมระบบการค้าเสรีและไม่ยุ่งเกี่ยวกับสวัสดิการของประชาชน รัฐบาลมีมาตรการทางสังคมที่เข้มงวด และมีความเด็ดขาดในการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยที่มีการรวมศูนย์อำนาจ ทุนนิยมสามารถเจริญเติบโตภายใต้การปกครองแบบเผด็จการ และแบบกึ่งเผด็จการ ถึงแม้ว่าแนวทางของเศรษฐกิจบางส่วนอาจต้องถูกรัฐบาล

8 การบริหารจัดการสิ่งแวดล้อม

ควบคุมและส่งเสริมอย่างใกล้ชิดเพื่อประโยชน์ของรัฐ เช่น อุตสาหกรรมการพัฒนา และผลิตอาวุธ เป็นต้น แต่ธุรกิจเอกชนก็ได้ประโยชน์จากธุรกิจดังกล่าวเช่นกัน ในปัจจุบันเครื่องมือที่ทรงพลังที่สุดในการควบคุมสังคมให้เป็นไปในทิศทางที่ต้องการโดยไม่จำเป็นต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจเลย คือ อุดมการณ์รวมเบ็ดเสร็จ (Totalism) ซึ่งสามารถเกิดขึ้นโดยการโฆษณาชวนเชื่อผ่าน สื่อสารมวลชน อุดมการณ์นี้ไม่ใช่อุดมการณ์เผด็จการเบ็ดเสร็จ แต่อุดมการณ์รวมเบ็ดเสร็จนี้สามารถหยุดอุดมการณ์ที่แตกต่างกันออกไปได้ทำให้สังคมมีความเห็น คล้ายคลึงกัน และทำให้นักธุรกิจและนักอุตสาหกรรมควบคุมทิศทางของเศรษฐกิจ ของประเทศได้ เป็นต้น (Barbara Goodwin, 1992) พวกอนุรักษเสรีนิยม (Liberal Conservatives) หรือเสรีนิยมแนวใหม่ยอมรับการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย และสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคล ต้องการให้ประชาชนดูแลและช่วยเหลือตนเองตาม หลักของความอยู่รอดของผู้ที่เข้มแข็งที่สุด และไม่ต้องการให้รัฐเข้าไปสนับสนุน โครงการสวัสดิการทางสังคม อนุรักษนิยมแนวใหม่ต้องการให้รัฐแปรรูปรัฐวิสาหกิจ ลดมาตรการควบคุมตลาด ไม่ต้องการให้รัฐบาลเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับชีวิตของ ประชาชน แต่ประชาชนต้องไม่มีสิทธิเสรีภาพมากเกินไป และกฎหมายต้อง ได้รับการบังคับใช้อย่างเข้มงวดเพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง การ ปกครองต้องฟื้นฟูมาตรฐานทางศีลธรรมและคุณค่าของครอบครัว ฯลฯ (สมพร แสงชัย, 2545) ประชาธิปไตยแนวกึ่งเผด็จการนี้จึงส่งเสริมการค้าเสรีและทุนนิยม จนอาจจะกล่าวได้ว่า ทุนนิยมสามารถอยู่อย่างสันติและก้าวหน้าภายใต้ระบบ ประชาธิปไตยและเผด็จการ ในขณะที่สังคมนิยมเองก็สามารถเป็นประชาธิปไตย อย่างเต็มที่ได้ ประชาธิปไตยและทุนนิยมจึงมิใช่เป็นของคู่กันเสมอไป การทำให้ เข้าใจว่าประชาธิปไตยและทุนนิยมเป็นคู่แฝดกันนั้นจึงอาจจะเป็นการกล่าวเกิน ความจริงอย่างแน่นอน

ประเด็นที่สาม หนังสือเล่มนี้ให้แนวคิดที่น่าสนใจเกี่ยวกับหัวใจของทุนนิยม คือ ทุน 5 ชนิด อันได้แก่ ทุนทางธรรมชาติ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม ทุนทางการผลิต และทุนทางการเงิน โดยผู้เขียนได้ให้ความสำคัญแก่ ทุนทางธรรมชาติและทุนมนุษย์เป็นอันดับแรก เพราะสองทุนแรกเป็น บ่อเกิดของทุนทางสังคม ทุนทางการผลิต และทุนทางการเงินซึ่งเป็น น้ำมันหล่อลื่นระบบทุนนิยมทั้งระบบ ระบบทุนนิยมที่ยั่งยืนต้องมีการรักษา และเพิ่มปริมาณของหมด หากได้มีการกำหนดกลยุทธ์ที่เหมาะสมซึ่งนำไปสู่ ความยั่งยืนแล้ว สามารถยังประโยชน์แก่สังคมและธุรกิจ อย่างไรก็ดี สังคม ที่ยั่งยืนจำต้องมีค่านิยมทางสังคมที่ส่งเสริมสิทธิมนุษยชน การตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของมนุษย์ การควบคุมตลาดเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม การมีส่วนร่วมทางการเมืองตามระบอบประชาธิปไตย ที่ยอมรับความแตกต่างทางความคิดทางการเมือง และสังคม และมีจิตสำนึกใน การปกป้องอนุรักษ์ธรรมชาติที่เกิดจากวัฒนธรรมและจิตใภายในที่ทำให้มนุษย์ สามารถมองข้ามตนเองไปได้ด้วย

ทุนทั้ง 5 ที่ผู้เขียนได้กล่าวไว้ไม่รวมถึงทุนทางด้านจิตวิญญาณ (Spiritual capital) อย่างแท้จริง เพราะผู้เขียนกล่าวว่า ศาสนาและจริยธรรม สามารถนำไปสู่ความสุข ความสมานฉันท์ ความพึงพอใจ เอกลักษณะ ความ เคารพในตัวเอง ความอยู่ดีกินดี การมองข้ามตนเอง การบรรลุถึงธรรม ฯลฯ แต่สิ่ง ที่กล่าวมายังไม่ชัดเจนว่าเป็นเรื่องของจิตวิญญาณ โดยอาจเป็นเรื่องเกี่ยวกับ ศีลธรรมและเป้าหมายภายนอกของชีวิตมากกว่า การพัฒนาคุณภาพหรือทุน มนุษย์ควรมีทางด้านจิตใภายในเป็นต้นทุนที่ 6 ดังที่พระธรรมปิฎกได้กล่าวถึง ระบบมนุษย์ที่แบ่งเป็นร่างกายและจิตใจ และระบบการดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่ แบ่งเป็นพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา มนุษย์เป็นแกนเชื่อมระหว่างสังคมและ ธรรมชาติ และเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง มนุษย์

ต้องเข้าใจความเป็นไปแห่งเหตุปัจจัยหรือกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตอย่างสอดคล้องกับสังขารแห่งชีวิต สังคม และธรรมชาติ เพื่อนำมนุษย์ไปสู่อิสรภาพและสันติสุขอย่างแท้จริง การพัฒนาภายในของมนุษย์โดยมีวัตถุภายนอกเป็นส่วนประกอบจะทำให้มนุษย์สามารถพัฒนาสติปัญญาจนเข้าถึงภาวะที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งภายนอก มนุษย์ต้องพัฒนาพฤติกรรมให้เกิดเป็นวัฒนธรรมและวินัยที่มีอิทธิพลทางบวกต่อจิตใจและปัญญา มนุษย์ต้องพัฒนาจิตใจให้เกิดความรู้สึกที่ดีต่อสังคมและธรรมชาติ รู้จักความสันโดษอย่างฉลาด มีสติไม่ปล่อยตัวหรือใจให้ขึ้นต่อวัตถุหรือบริโณคนนิยมจนเกินไป มีอุดมคติและปณิธานให้บรรลุจุดหมายแห่งชีวิต และมีจิตใจที่เป็นกุศลและคิดแต่ให้แก่ผู้อื่นและสังคม และมนุษย์ต้องพัฒนาปัญญาเพื่อให้อาจสามารถคิดและพิจารณาถึงเหตุปัจจัย ทำให้เกิดความพอใจและความไม่ประมาท และขจัดความเชื่อถือ ค่านิยม และแนวคิดที่ไม่เป็นประโยชน์โดยส่งเสริมให้สิ่งที่ดีงามเข้ามาแทนที่ (พระมหาเกลี้ยง แก้วพร, 2543) เมื่อมนุษย์สามารถมองเห็นระบบปัจจัยสัมพันธ์แห่งสรรพสิ่งในแง่ของปรัชญา อภิปรัชญา และแนวทางปฏิบัติของพุทธศาสนาแล้ว มนุษย์จะเข้าใจถึงความไม่แน่นอนของสรรพสิ่งและการไร้ตัวตนของมนุษย์ วัฏสงสารและกฎแห่งกรรมที่ทำให้มนุษย์มีธรรมชาติเป็นศูนย์กลางมากขึ้น เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสรรพสิ่งในธรรมชาติ มีความเมตตาและปรารถนาดีต่อสรรพสิ่งในโลกและต่อสังคมมนุษย์ พุทธศาสนาจึงสามารถสร้างต้นทุนทางด้านจิตวิญญาณให้เป็นต้นทุนที่ 6 อย่างแท้จริง เพราะพุทธศาสนาเน้นการพัฒนาทางด้านจิตใจภายในและจิตวิญญาณ โดยมีหลักคำสอนและความเชื่อที่ลึกซึ้งมากกว่าศาสนาหรือปรัชญาชีวิตอื่น ๆ (สมพร แสงชัย, 2545) ต้นทุนที่ 6 นี้จะทำให้ต้นทุนของทุนนิยมครบถ้วนยิ่งขึ้นและสามารถปรับเปลี่ยนทุนนิยมให้เกิดความยั่งยืนทางธรรมชาติ ความเป็นธรรมในสังคม ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ และความพึงพอใจและความสุขของมนุษย์ทุกหมู่เหล่าที่มีความเป็นอยู่ที่ดี มีสิ่งจำเป็นขั้นพื้นฐานของ

ชีวิต และมีส่วนร่วมในระบบประชาธิปไตย ทุนนิยมที่มีต้นทุนทางจิตวิญญาณ จะเป็นทุนนิยมที่สง่างาม

ต้นทุนของระบบทุนนิยมไม่ได้กล่าวถึงระบบการบริหารจัดการต้นทุนเหล่านี้ แต่อย่างใด เพียงแต่ได้กล่าวถึงประสิทธิผลของสถาบันของรัฐในการจัดการต้นทุนทางสังคม การใช้เทคโนโลยีและการเพิ่มประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ สำหรับต้นทุนทางการผลิต เพื่อให้ชีวภณและวิทย์ภณได้อยู่คู่กัน การลงทุนในต้นทุนมนุษย์โดยผ่านสถาบัน ระบบ และบริการต่าง ๆ ของรัฐและเอกชน และการใช้ต้นทุนทางการเงินเป็นน้ำมันหล่อลื่นระบบทุนนิยมทั้งหมดโดยไม่ได้กล่าวถึงระบบการบริหารจัดการนั้น ผู้เขียนอาจคิดว่า ระบบทุนนิยมสามารถบริหารจัดการต้นทุนเหล่านี้ได้เอง แต่ตามหลักการบริหารทั่วไป การบริหารจัดการเป็นทรัพยากรนำเข้าสู่ระบบ (Inputs) เช่นเดียวกับทรัพยากรบุคคล การเงิน และงบประมาณ และวัสดุสิ่งของและเครื่องจักรกล จริ่งอยู่การบริหารจัดการอาจเป็นทั้งทรัพยากรนำเข้าและกระบวนการ(Process) ที่ทำให้เกิดประสิทธิภาพและความประหยัด และมีอิทธิพลต่อผลผลิตและผลลัพธ์ การบริหารและการจัดการอาจจะไม่มีคุณสมบัติทางกายภาพ แต่ก็อาจเป็นต้นทุนในระบบการผลิตและระบบการเงินได้ เพียงแต่การบริหารจัดการไม่สามารถเพิ่มหรือลดตนเองในเชิงปริมาณสำหรับการสะสมหรือรวบรวมเพื่อนับเป็นส่วนหนึ่งของความมั่งคั่ง การบริหารจัดการสามารถเพิ่มหรือลดในเชิงคุณภาพและมีคุณประโยชน์ต่อกระบวนการบริหารของระบบทุนนิยม ระบบการบริหารจัดการจึงอาจนับเป็นต้นทุนของระบบทุนนิยมในระดับหนึ่งได้

ประเด็นที่สี่ ผู้เขียนได้กล่าวว่า การปฏิรูปหรือปรับเปลี่ยนระบบทุนนิยมจะกระทำได้โดยวิธีพัฒนาที่ยั่งยืน จึงจำเป็นต้องให้การศึกษาครั้งใหม่แก่ประชาชนเพื่อปรับเปลี่ยนทัศนคติและจิตใจ (Reeducation of the minds) ด้วยการศึกษา นอกกระบบ เปลี่ยนรูปแบบการบริโภคและเศรษฐกิจให้เป็นสีเขียวมากขึ้น และลด

ระดับความเป็นอยู่ของประชาชนให้เรียบง่ายยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะหัวใจของการพัฒนาที่ยั่งยืนคือ ความเป็นอยู่ที่ดีและความสุขของประชาชน ความสุขต้องเกิดขึ้นทั้งจากภายในและภายนอกร่างกายของมนุษย์ ธรรมชาติก็ต้องมีความเป็นอยู่ที่ดี (Well-being) เช่นเดียวกับมนุษย์ มนุษย์จะสามารถบรรลุศักยภาพและคุณภาพของชีวิตโดยการปกป้องรักษาระบบสนับสนุนชีวิต ความยุติธรรมทางสังคม ความเป็นธรรมสำหรับทุกคนและทุกประเทศ และการตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานของมนุษย์ ทั้งนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนมีหลักการ 5 ประการ คือ (1) การมีชีวิตอยู่ภายในขีดจำกัดของสิ่งแวดล้อมและการปรับปรุงธรรมชาติและรักษาทรัพยากรที่จำเป็นสำหรับชีวิตเพื่อมนุษย์ในยุคอนาคต (2) การสร้างสังคมที่เข้มแข็งที่มีการสาธารณสุขสำหรับประชาชนและความยุติธรรม สามารถตอบสนองความจำเป็นของมนุษย์ในยุคปัจจุบันและอนาคต ส่งเสริมให้ทุกคนมีความเป็นอยู่ที่ดี สังคมเป็นปึกแผ่นและไม่กีดกันและให้โอกาสทางสังคมแก่ทุกคนทัดเทียมกัน (3) การสร้างเศรษฐกิจที่ยั่งยืนที่ให้ความมั่งคั่งและโอกาสแก่ทุกคนทางเศรษฐกิจ ผู้ได้ประโยชน์หรือทำสิ่งแวดล้อมเสียหายจะต้องจ่ายผลตอบแทนหรือเสียค่าใช้จ่ายตามแต่กรณี และให้ประโยชน์ตอบแทนแก่ผู้ใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ (4) การส่งเสริมธรรมาภิบาลในทุกระดับของสังคมเพื่อให้ประชาชนมีความคิดริเริ่ม มีพลังและกำลังใจ และทำ ความแตกต่างให้เป็นประโยชน์ต่อสังคม และ (5) การใช้วิทยาศาสตร์อย่างรับผิดชอบ มีหลักฐานทางวิทยาศาสตร์สนับสนุนนโยบาย ใช้หลักป้องกันไว้ก่อนสำหรับนโยบายที่หลักฐานทางวิทยาศาสตร์ยังไม่แน่นอน และยอมรับทัศนคติและคุณค่าทางสังคมในการกำหนดนโยบาย

แต่ความยั่งยืนในระบบทุนนิยมก็คือ การรักษาหรือการเพิ่มเติมต้นทุนทางธรรมชาติ มนุษย์ สังคม การผลิตและการเงิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้นทุนทางธรรมชาติซึ่งมนุษย์ขาดไม่ได้ (เช่น การควบคุมระบบอากาศของโลก) มนุษย์จึง

ต้องรักษาหน้าที่ (Functions) สำคัญของธรรมชาติเอาไว้ รวมทั้งต้องปกป้อง ต้นทุนทางธรรมชาติที่วิกฤติ ใช้ประโยชน์ต้นทุนทางธรรมชาติอย่างเต็มที่ และลด ผลเสียที่มีต่อต้นทุนทางธรรมชาติ โดยอาจพิจารณาถึงผลได้เสีย (Trade-off) ของการใช้ต้นทุนทางธรรมชาติหรือการใช้สิ่งทดแทน (Substitutability) สำหรับ ต้นทุนทางธรรมชาติ ทั้งนี้ผู้เขียนเห็นด้วยกับ David Pearce (1989) ที่ให้ตีราคา ทรัพยากรทางธรรมชาติ และยังมีความเห็นเพิ่มเติมว่า การบริการทางธรรมชาติ อีกหลายอย่างสามารถตีราคาได้เช่นกัน นอกจากนี้การอนุรักษ์ธรรมชาติและการ จำลองทางชีวภาพ (Biomimicry) สามารถทำกำไรหรือให้ผลตอบแทนได้เช่นกัน แต่ผู้เขียนก็ยืนยันว่าความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมคือการรักษาหน้าที่ที่วิกฤติของ สิ่งแวดล้อมเอาไว้ (Maintenance of critical environmental functions) นั่นเอง

แนวทางทุนนิยมโดยปกติจะไม่เน้นความอยู่รอดของมนุษย์และไม่เน้น การมีส่วนร่วมหรือการปลดแอกมนุษย์จากการบีบบังคับทางสังคมและการเมือง เพื่อรักษาศักดิ์ศรีของมนุษย์ เพราะทุนนิยมสนใจแต่เรื่องสิ่งแวดล้อมที่ไม่เป็นอุปสรรค ต่อการค้าเสรีหรือต่อธุรกิจเอกชน ไม่สนใจเรื่องความยุติธรรมในสังคมหรือความ ทุกข์ยากของประชาชนผู้ยากไร้ ทุนนิยมจะเน้นปัจเจกชนนิยม ทรัพย์สินส่วนบุคคล รัฐบาลที่เข้มแข็งแต่ทำหน้าที่จำกัดหรือเท่าที่จำเป็นเท่านั้น รัฐบาลต้องส่งเสริม การค้าเสรี จัดระเบียบโครงสร้างอำนาจตามลำดับชั้นและดูแลความสงบเรียบร้อย ของบ้านเมือง แต่ทุนนิยมสมัยใหม่หรือทุนนิยมสีเขียวก็ได้ปรับตัวเองให้มีสีเขียว มากขึ้น โดยปรับโครงสร้างอุตสาหกรรมให้สอดคล้องกับหลักนิเวศสร้างความเป็น ธรรมทางสังคมมากขึ้น และมีประชาธิปไตยขั้นพื้นฐานเพื่อสนับสนุนเศรษฐกิจ เสรี การอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมก็เพื่อประโยชน์ต่อระบบทุนนิยม คือใช้ หลักการของทุนนิยมในการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม เช่น ระบบผู้ก่อมลพิษเป็นผู้จ่าย มาตรการจูงใจทางเศรษฐกิจ (Economic incentives) การส่งเสริมประสิทธิภาพใน การใช้พลังงานและทรัพยากรธรรมชาติ การลด การปล่อยมลพิษและการซื้อขาย

Pollution credits หลักการป้องกันไว้ก่อน ความร่วมมือระหว่างรัฐและเอกชนโดย
ความสมัครใจ ฯลฯ ทั้งนี้ทุนนิยมได้ปรับเปลี่ยนเป็นทุนนิยมสีเขียวตามหลักความ
ทันสมัยของนิเวศ (Ecological Modernization) ซึ่งเน้นการป้องกันมากกว่า
การแก้ไข การเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม และพฤติกรรมของมนุษย์
เพื่อให้เกิดจิตสำนึกทางนิเวศ เพื่อสนับสนุนความยุติธรรมในสังคม และเพื่อสร้าง
จริยธรรมทางนิเวศที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจเสรี (Albert Weale, 1992)

แต่ทุนนิยมสีเขียวอาจจะเป็นสีเขียวอย่างแท้จริงหรือไม่แท้จริงก็ได้ บางธุรกิจ
จะใช้ฉลากสีเขียวเพื่อประโยชน์ทางการค้าเท่านั้น โดยไม่มีจิตสำนึกทาง
สิ่งแวดล้อมแต่ประการใด ทุนนิยมที่ไม่มีจิตสำนึกทางสิ่งแวดล้อมย่อมไม่สามารถ
กอบกู้ธรรมชาติให้พ้นจากความหายนะที่มนุษย์เป็นผู้ก่อขึ้นอย่างแน่นอน
(Waldemar Hopfenbeck, 1992) นอกจากนี้ ทุนนิยมบางส่วนยังได้บิดเบือน
แนวคิดสิ่งแวดล้อมให้มีลักษณะทุนนิยมมากขึ้น เพื่อปกป้องการค้าเสรีโดยอ้าง
หลักประชาธิปไตย ประสิทธิภาพ เหตุผลทางวิทยาศาสตร์ ฯลฯ และตีความหมาย
ของการพัฒนาที่ยั่งยืนไปในทิศทางที่ไม่เป็นอันตรายต่อธุรกิจและการค้าเสรี
จนอาจจะเรียกได้ว่า ทุนนิยมส่วนนี้ได้จับสิ่งแวดล้อมเป็นตัวประกันไปแล้วก็ได้
(Richard Welford, 1997) อย่างไรก็ตามก็ยังมีทุนนิยมบางส่วนที่มีลักษณะสีเขียว
มากขึ้น โดยกิจกรรมบางอย่างอยู่ในกรอบของนิเวศ ถึงแม้ธุรกิจทั่วไปจะอยู่นอก
กรอบนิเวศ แต่ถ้ากิจการทั้งหมดอยู่ในกรอบของธุรกิจและธุรกิจอยู่ในกรอบของ
นิเวศแล้ว ทุนนิยมชนิดนั้น คือ ความฝันที่ปลายสายรุ้งของระบบทุนนิยมสีเขียว
(Tarja Ketola, 1997) ที่เดียว

หากพิจารณาแนวคิดของ Porritt ตามลำดับขั้นของการพัฒนาที่ยั่งยืน
ของ Susan Baker, et al. (1997) แล้ว การพัฒนาที่ยั่งยืนของผู้เขียนจะมีลักษณะ
ของการพัฒนาที่ยั่งยืนแบบอ่อนโดยมีแบบแข็งผสมผสานอยู่ การพัฒนาที่ยั่งยืน
แบบอ่อนจะเน้นการเติบโตแบบทุนนิยมและรวมสิ่งแวดล้อมในค่าใช้จ่ายของ

การเติบโต โดยสิ่งแวดลอมสามารถถูกตีราคาเป็นตัวเงิน วัดได้และแลกเปลี่ยน (Trade-off) กับผลกำไรที่เกิดขึ้นได้ การพัฒนาคือ การเติบโตอย่างมีประสิทธิภาพ ทรัพยากรที่มนุษย์สร้างขึ้นอาจทดแทนทรัพยากรทางธรรมชาติได้ตามแนวคิดของ David Pearce แต่ระบบการผลิตก็ต้องมีผลเสียต่อสิ่งแวดลอมน้อยลงด้วย สังคมต้องยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนให้สูงขึ้น มีคุณภาพชีวิต สาธารณสุข การศึกษา ฯลฯ ดีขึ้น สามารถตอบสนองความต้องการของผู้ยากไร้ และสร้างความยุติธรรมภายในยุคและระหว่างยุค โดยสามารถส่งมอบต้นทุนแก่นาคต อย่างน้อยเท่ากับต้นทุนที่คนปัจจุบันได้รับมา ซึ่งต้นทุนที่มนุษย์สร้างขึ้นสามารถทดแทนต้นทุนธรรมชาติได้ ดังนั้น สิ่งที่สำคัญที่สุด คือการกำหนดคุณค่าทางเศรษฐกิจของสิ่งแวดลอมเพื่อความสะดวกในการแลกเปลี่ยน (Trade-off) ระหว่างกัน แต่การพัฒนาที่ยั่งยืนต้องไม่เป็นอันตรายต่อสวัสดิภาพของมนุษย์ในยุคปัจจุบันและในอนาคต โดยการพัฒนาต้องเป็นไปตามค่านิยมและเป้าหมายของสังคมเพื่อให้เกิดความพึงพอใจ ความเป็นอยู่ที่ดี การมีอิสรภาพจากความโง่ ความจนและความเจ็บป่วย และการมีศักดิ์ศรีของมนุษย์ แต่พัฒนานี้ต้องไม่กระทบกระเทือนนิเวศที่อาจสูญพันธุ์หรืออยู่ในระดับวิกฤติสำหรับมนุษย์ ถ้าหากผลประโยชน์มีมากและคุ้มกับการสูญเสียความสามารถในการกลับคืนสู่รูปเดิม (Resilience) ของธรรมชาติแล้ว สังคมเท่านั้นเป็นผู้พิจารณาและตัดสินใจตามค่านิยมและความพึงพอใจของสังคมต่อไป

การพัฒนาที่ยั่งยืนแบบเข้มเน้นการอนุรักษ์ขีดความสามารถในการผลิตของต้นทุนทางธรรมชาติ การรักษาหรือเพิ่มเติมปริมาณต้นทุนทางสิ่งแวดลอม และการใช้มาตรการของการทำให้เ็นเขตห้ามขุด การพัฒนาที่ยั่งยืนแบบเข้มจะมีแนวคิดทางเศรษฐกิจและการเมืองเป็นสังคมนิยมมากกว่าเสรีนิยมหรือทุนนิยม รัฐมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมการพัฒนาที่ยั่งยืนแบบเข้ม การบูรณาการสิ่งแวดลอมเข้าไปในแนวคิดเกี่ยวกับสวัสดิภาพของสังคม การจัดให้สิ่งแวดลอม

อยู่ภายในระบบการจัดการ การยอมรับเครื่องมือทางการตลาดและมาตรการ
จูงใจทางเศรษฐกิจเป็นแนวทางหนึ่งของการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม การมีส่วน
ร่วมของประชาชนอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการในการกำหนดนโยบาย
และการใช้หลักฐานทางวิทยาศาสตร์และหลักการป้องกันไว้ก่อนในการกำหนด
นโยบาย แนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืนของ Porritt จึงมีแนวคิดของการพัฒนาที่
ยั่งยืนแบบอ่อนมากกว่าแบบแข็ง ถึงแม้จะมีการใช้มาตรการบางส่วนของการทำงาน
ให้พื้นที่ทันสมัยอยู่ด้วยก็ตาม ทั้งนี้เพราะทุนนิยมสีเขียวจะมีแนวคิดและวิธีการ
พัฒนาที่ยั่งยืนแบบอ่อนมากกว่าแบบแข็งอยู่ในตัวนั่นเอง

ถ้าพิจารณาแนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืนของหนังสือเล่มนี้ตามแนวคิด
ความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม (Environmental Sustainability) ของ Andrew
Dobson (1998) ที่มีความเห็นว่า การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นเพียงกลยุทธ์อย่างหนึ่ง
ของความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม เป็นรูปแบบและวิธีการหนึ่งของความยุติธรรม
ทางสังคมซึ่งเป็นส่วนสำคัญของความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม และเป็นการเมือง
ทางสิ่งแวดล้อมเพื่อลดการกระจุกตัวของผลประโยชน์ในสังคมซึ่งนำไปสู่การขจัด
ความยากจน การเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่ทัดเทียมกัน การจัดการเหยียด
ผิวหรือเชื้อชาติทางสิ่งแวดล้อม (Environmental racism) และการสร้างความ
ยุติธรรมภายในยุคและระหว่างยุค Dobson ได้แบ่งแนวคิดของความยั่งยืนของ
สิ่งแวดล้อมออกเป็น 3 ระดับด้วยกัน แนวคิดแรกจะมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง
และแนวคิดที่สองอยู่ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติเป็นศูนย์กลาง และแนวคิดที่สาม
มีธรรมชาติเป็นศูนย์กลาง โดยแนวคิดแรกนี้จะเน้นสวัสดิการของมนุษย์ และการ
ส่งมอบต้นทุนแก่คนในอนาคตอย่างน้อยเท่ากับต้นทุนที่ยุคปัจจุบันได้รับมา
แต่ต้นทุนทางธรรมชาติสามารถถูกทดแทนโดยต้นทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น ยกเว้น
ต้นทุนธรรมชาติที่อยู่ในภาวะวิกฤติ (Critical natural capital) ซึ่งมีความสำคัญ
ต่อชีวิตมนุษย์เท่านั้น ต้นทุนธรรมชาติเหล่านี้อาจใช้แล้วหมดไปหรือไม่หมดไปก็ได้

และอาจสูญพันธุ์ได้ถ้าไม่มีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ แนวคิดแรกนี้ให้ความสำคัญแก่ความจำเป็นของมนุษย์ในปัจจุบัน ตามด้วยความจำเป็นของมนุษย์ในอนาคต ความต้องการของมนุษย์ในปัจจุบัน ความต้องการของมนุษย์ในอนาคต ความจำเป็นของธรรมชาติในปัจจุบัน และความจำเป็นของธรรมชาติในอนาคตตามลำดับ คุณค่าของธรรมชาติจะเกิดจากประโยชน์ของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์มากกว่าคุณค่าในตัวเองของธรรมชาติ และความยั่งยืนของธรรมชาติอาจเกิดจากการสร้างโดยน้ำมือมนุษย์หรือปล่อยให้ธรรมชาติเกิดขึ้นใหม่เอง การใช้สิ่งอื่นทดแทนและการอนุรักษ์ธรรมชาติที่วิกฤติเท่านั้น แนวคิดแรกของความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมจึงอยู่ระหว่างการพัฒนาที่ยั่งยืนแบบอ่อนและแบบแข็ง คือ จะหนักไปทางแบบแข็งมากกว่าแบบอ่อน เพราะไม่ได้มีการเน้นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และไม่ได้เน้นการพัฒนาแบบทุนนิยม และจะหนักไปทางแบบอ่อนมากกว่าแบบแข็ง เพราะการเน้นผลประโยชน์ของมนุษย์มากกว่าของธรรมชาติอย่างน่ารังเกียจ หากได้สลับความสำคัญของความจำเป็นของธรรมชาติในปัจจุบันและในอนาคตขึ้นมาเหนือกว่าความต้องการของมนุษย์ในปัจจุบันและในอนาคตแล้ว แนวคิดแรกของความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อมจะกลายเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนแบบแข็งขึ้นทันที การพัฒนาที่ยั่งยืนของ Porritt ดูจะคล้ายคลึงกับแนวคิดแรกของ Dobson อยู่พอสมควร เพียงแต่ Porritt จะเน้นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจตามระบบทุนนิยมและผลประโยชน์ของมนุษย์มากกว่าธรรมชาติ การพัฒนาที่ยั่งยืนของ Porritt จึงมีน้ำหนักของการพัฒนาที่ยั่งยืนแบบอ่อนมากกว่าแนวคิดแรกของความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม เนื่องจากแนวคิดของ Porritt มีมนุษย์เป็นศูนย์กลางเต็มที่นั่นเอง

ตัวแบบคุณภาพการเติบโต (The Quality of Growth Model) ของ Vinod Thomas, et al. (2000) เน้นการพัฒนาต้นทุนมนุษย์และสังคม ต้นทุนทางการเงิน (ธรรมาภิบาล) ต้นทุนธรรมชาติ และต้นทุนกายภาพ (เศรษฐกิจ)

ตามลำดับ ต้นทุนมนุษย์มีความสำคัญสูงสุดและสามารถทดแทนต้นทุนชนิดอื่น ๆ ได้หมด แต่ต้นทุนมนุษย์สามารถทดแทนต้นทุนทางธรรมชาติได้ในบางโอกาส เท่านั้น ต้นทุนทางกายภาพไม่สามารถทดแทนต้นทุนมนุษย์ได้เลย แต่สามารถทดแทนต้นทุนทางธรรมชาติในบางโอกาสได้ คุณภาพการเติบโต มีจุดเด่นที่เน้นชีวิตมนุษย์และการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ การเติบโต หรือพัฒนาไม่ว่าจะเป็นทางการเมือง (ธรรมาภิบาล และการปราบคอร์รัปชัน) สิ่งแวดล้อม หรือกายภาพ (เศรษฐกิจ และการเงิน) จะต้องมุ่งสร้างประโยชน์แก่มนุษย์เพิ่มขึ้น ต้นทุนในระบบทุนนิยมของ Porritt คือ ต้นทุนธรรมชาติ มนุษย์ สังคม การผลิต (เทคโนโลยี) และการเงิน จึงมีรายละเอียดและจำนวนต้นทุนมากกว่าตัวแบบคุณภาพการเติบโต แต่ก็ขาดต้นทุนทางการเมือง (ธรรมาภิบาลและการปราบปรามคอร์รัปชัน) อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาถึงหลักการ 5 ประการของการพัฒนาที่ยั่งยืนของ Porritt ซึ่งมีหลักการเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม สังคม เศรษฐกิจ ธรรมาภิบาล และวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแล้ว การพัฒนาที่ยั่งยืนของ Porritt จะครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ของการพัฒนาได้มากกว่าตัวแบบคุณภาพการเติบโต และอาจจะมีการจับยัดรวบเหมือนตัวแบบ การพัฒนาที่ยั่งยืนในอนาคต ถ้าต้นทุนมนุษย์จะเพิ่มประเด็นทางจิตวิญญาณหรือการพัฒนาทั้งร่างกายและจิตใจตามหลักการของพุทธศาสนาเข้าไปในแนวคิด (สมพร แสงชัย, 2545)

ประเด็นสุดท้าย ผู้เขียนยืนยันว่า ทุนนิยมสามารถปรับเปลี่ยนตัวเองเพื่อให้สังคมยั่งยืนได้ โดยการส่งเสริมความยั่งยืนของนิเวศ ความเป็นธรรมในสังคม และความเป็นอยู่ที่ดีและความสุขของมนุษย์ แต่เนื่องจากการเติบโตมีขีดจำกัด เศรษฐกิจจะต้องลดการเติบโตทางด้านวัตถุ แต่เพิ่มการเติบโตทางด้านสวัสดิการและความพึงพอใจของมนุษย์ การเติบโตทางด้านวัตถุและเศรษฐกิจไม่สามารถนำไปสู่ความสุขได้เสมอไป การพัฒนาที่ยั่งยืนจึงต้องมีการเติบโตทางด้านคุณภาพ และต้องเป็นการเติบโตอย่างชาญฉลาด โดยยึดถือเงื่อนไขสำหรับสังคมที่ยั่งยืน

คือ (1) ต้องไม่เพิ่มการใช้ทรัพยากรและแร่ธาตุของโลก (2) ต้องไม่เพิ่มปริมาณวัตถุและสิ่งของที่ผลิตขึ้นโดยสังคม (3) ธรรมชาติต้องไม่ถูกกระทำให้เสื่อมโทรม และ (4) ความจำเป็นของมนุษย์ต้องได้รับการตอบสนองอย่างทั่วถึงทั้งโลก ดังนั้นมนุษย์ทุกคนจะต้องมีสิทธิมนุษยชนและได้รับการตอบสนองของความจำเป็นขั้นพื้นฐาน ได้รับประโยชน์ทางสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม มีส่วนร่วมทางการเมืองที่เป็นประชาธิปไตยซึ่งยอมรับความหลากหลาย ปกป้องและอนุรักษ์ธรรมชาติ มุ่งความสุขทางด้านจิตใจ (ภายใน) มากกว่าทางร่างกาย (ภายนอก) และสามารถมองข้ามตนเอง (เอาใจเขามาใส่ใจเรา) ได้แนวคิดของ Porritt อาจต้องการให้มนุษย์เพียงพอทางด้านวัตถุและกายภาพก่อน และพอเพียงในด้านจิตใจตามมา (ไสว บุญมา, 2549) คือ อาจเป็นเศรษฐกิจพอเพียงในระดับคนวัยหรือประเทศที่มั่งคั่งแล้วก็ได้

เศรษฐกิจพอเพียงในแต่ละประเทศและในแต่ละระดับของการพัฒนามองจะไม่เหมือนกัน ขณะนี้ประเทศทางเหนือมีระดับตัวชี้วัดการพัฒนามนุษย์ (Human Development Index) สูงกว่าประเทศทางใต้ประมาณ 3 เท่า ประเทศทางเหนือมีรอยเท้าทางนิเวศ (Ecological footprint) ใหญ่กว่าทางใต้เป็นร้อยเท่า ความไม่สมดุลของการพัฒนาอาจจะต้องบีบบังคับให้ประเทศพัฒนาแล้วมุ่งสู่ความมั่งคั่งโดยไม่เติบโต (Wolfgang Sachs, 1999) หรือ มุ่งสู่ความเป็นอยู่ที่ดีอย่างรับผิดชอบ (Responsible well-being) สำหรับประเทศที่กำลังพัฒนา คือ (1) มีคุณภาพชีวิตที่ดีทั้งทางด้านประสบการณ์ สังคม จิตวิทยา จิตวิญญาณ และทางวัตถุ (2) มีความมั่นคงในความเป็นอยู่ คือ ได้รับการตอบสนองความจำเป็นพื้นฐานและมีสิทธิมนุษยชน ความปลอดภัยในชีวิต การเข้าถึงทรัพยากรอาหาร รายได้ และการบริการขั้นพื้นฐาน (3) มีความสามารถเป็นเครื่องมือการทำมาหากินและบรรลุเป้าหมายของชีวิต เช่น การศึกษา การฝึกอบรม การฝึกฝนให้เกิดความชำนาญ ฯลฯ (4) มีความเป็นธรรมสำหรับคนจน คนยากไร้ คนพิการ

คนถูกเอารัดเอาเปรียบ ฯลฯ และ (5) มีความยั่งยืนทางเศรษฐกิจ สังคม สถาบัน และสิ่งแวดล้อม ในแนวคิดของความเป็นอยู่ที่ดีอย่างรับผิดชอบนี้ ทุกคนมีหน้าที่ต่อผู้อื่น คนรวยต้องรับผิดชอบต่อคนจน โดยคนรวยทำเพื่อคนจนมากขึ้น คือ มีสิทธิเพิ่มขึ้นสำหรับคนจนและมีหน้าที่เพิ่มขึ้นสำหรับคนรวย เพราะคนรวยมีสิทธิอยู่แล้ว ชนชั้นล่างจึงควรจะได้อำนาจเพิ่มขึ้น (Robert Chambers, 2005)

เศรษฐกิจพอเพียงที่สอดคล้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืนไม่เกี่ยวกับเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว แต่ต้องมีประเด็นเกี่ยวกับความจำเป็นทางสังคมและสวัสดิการ โอกาสทางเศรษฐกิจ และความเสมอภาคทางการเมือง คือ ความยุติธรรม และความเป็นธรรมต้องมาควบคู่กับความยั่งยืนเสมอ เศรษฐกิจพอเพียงจะต้องไม่มีการกีดกันทางสิ่งแวดล้อมหรือทางสังคม เพราะมิติสังคมเป็นปัจจัยวิกฤติของความยั่งยืนทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจพอเพียงในประเทศที่มั่งคั่งอาจไม่เป็นธรรมต่อเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของประเทศที่กำลังพัฒนา ก็ได้ คือ อาจสร้างความอยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมหรือทำลายสิทธิมนุษยชน และสิทธิทางสิ่งแวดล้อมของประเทศที่ยากจนได้ (Julian Agyeman, Robert D Bullard and Bob Evans, 2003-a) ประเทศยากจนได้รับผลกระทบจากการบริโภคนิยมของประเทศร่ำรวย ประเทศร่ำรวยที่ดำเนินนโยบายเศรษฐกิจพอเพียงจะยินยอมลดรอยเท้าทางนิเวศหรือพื้นที่ทางสิ่งแวดล้อม (Environmental space) ที่ตนเองเสวยสุขอยู่ให้เล็กลงได้สักเพียงใด ประเทศร่ำรวยจะยินยอมชดใช้หนี้ทางสิ่งแวดล้อม (Environmental debts) ให้แก่ประเทศยากจนเหล่านี้สักแค่ไหน หรือยกเลิกหนี้ทางการเงินที่ประเทศยากจนเหล่านี้ค้างค้างอยู่และดูเหมือนว่าจะไม่มีปัญญาชดใช้หนี้เหล่านี้ได้เลยหรือไม่ ประเทศมั่งคั่งเหล่านี้จะยินยอมลดระดับเสรีนิยมทางเศรษฐกิจหรือยกเลิกมาตรการปรับปรุงโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ก่อให้เกิดความอยุติธรรมระหว่างประเทศได้อย่างไร ฯลฯ หากประเทศที่มั่งคั่งเหล่านี้ที่สนใจเศรษฐกิจพอเพียงภายในประเทศของตนเองสามารถมองข้าม

ตนเองไปสู่ประเทศที่ยากจนได้ ประเทศที่ยากจนก็อาจมีโอกาสมารถเข้าสู่ นโยบายเศรษฐกิจพอเพียงภายในประเทศของตนเองได้บ้างเหมือนกัน มิฉะนั้น ความไม่เป็นธรรมและความอยุติธรรมระหว่างประเทศจะเป็นอุปสรรคต่อ เศรษฐกิจพอเพียงของประเทศที่ยากจนอย่างแน่นอน (Duncan McLaren, 2003) ทั้งยังอาจเป็นการกำหนดครุสนิยมของประเทศมั่งคั่งให้แก่ประชาชนที่ยากจนหรือ ให้แก่มนุษย์ในยุคอนาคตด้วย เช่น มาตรการปัจจุบันอาจทำลายเอกลักษณ์ เฉพาะที่สำคัญต่อจิตใจหรือที่มีคุณค่าต่อประชาชนในประเทศที่ยากจน เป็นต้น ประชาคมในประเทศที่เสียเปรียบเหล่านี้จึงควรมีสิทธิในการเลือกตามมาตรฐาน ของตนเอง (Finn Arler, 2003) ทั้งนี้ เพราะทุนนิยมยุคใหม่หรือเสรีนิยมสมัยใหม่ เป็นการเอาวัดเอาเปรียบคนยากจน ประเทศยากจน สิ่งแวดล้อม และสวัสดิการ ของผู้ประกอบการแรงงานมากเกินไป คนยากจนและประเทศยากจนไม่สามารถ ป้องกันตนเองได้เสมอไป เพราะขาดทรัพยากร ความสามารถ และพลังทางการเมือง เช่น การซื้อขาย Pollution credits เป็นความไม่ยุติธรรมสำหรับคนยากจน คนตามชายขอบของสังคม และประเทศที่ยากจน การย้ายอุตสาหกรรมสกปรกไป ยังประเทศที่ยากจน หรือการส่งวัสดุปนเปื้อนอันตรายไปยังประเทศในโลกที่สาม แทนการลดปริมาณของเสียอันตรายภายในประเทศของตนเอง ก็เป็นการเอาวัด เอาเปรียบประเทศที่ยากจนและประชาชนในประเทศเหล่านั้น (Daniel R. Faber and Deborah Mc Carthy, 2003) เศรษฐกิจพอเพียงตามแนวคิดของการพัฒนาที่ ยั่งยืนจึงไม่ควรมุ่งในแง่ของการอนุรักษ์ธรรมชาติของตนเองแต่อย่างเดียว แต่ต้อง พิจารณาในแง่ของการกระจายความยุติธรรมอย่างทั่วถึงด้วย (Andrew Dobson, 2003) และเพื่อให้เกิดความยุติธรรมและเป็นธรรมระหว่างคนในยุคเดียวกันและ ระหว่างคนต่างยุค การเน้นการกระจายความยุติธรรมอย่างทั่วถึงอาจจะไม่ พอเพียง แต่ต้องเน้นการผลิตที่เป็นธรรม (Productive equity/justice) สำหรับ ทุกประเทศในโลกด้วย (Agyeman, Bullard, Evans, 2003 - b)

หลักการตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชทานไว้ คือ ความพอประมาณ การมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันนั้น ความพอประมาณอาจเป็นประเด็นตีความที่แตกต่างกันได้ ดังจะเห็นได้ว่า คนมั่งคั่งหรือประเทศมั่งคั่งจะมีความพอประมาณสูงกว่าคนยากจนหรือประเทศยากจน คนยากจนจึงควรมีระดับพอประมาณอย่างน้อยที่ความพอมีพอกินก่อน หลังจากนั้นก็ควรยกระดับความพอประมาณขึ้นเป็นระดับอยู่ดีกินดี มั่งมีศรีสุข และมั่งคั่งตามลำดับ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าทุกคนหรือทุกประเทศจะรู้สึกพอ และหยุดอยู่กับที่ ความพอประมาณควรจะหมายถึง การไม่ทำอะไรเกินตัว หรือเลยเกินขีดความสามารถของตนเองทางการเงิน การบริหาร เทคโนโลยี ฯลฯ และการลงทุนหรือการทำโครงการจะกลายเป็นความเสี่ยงที่อาจนำความทุกข์มาสู่ตนเอง ครอบครัว ชุมชน หรือประเทศชาติ เศรษฐกิจพอเพียงจึงอาจเป็น สังคตนิยมและทุนนิยมในขณะเดียวกัน และเศรษฐกิจพอเพียงในลักษณะของการลดการเติบโตทางด้านวัตถุ เพิ่มสวัสดิการและความพึงพอใจของประชาชน และการมีความเป็นอยู่ที่ดีในสังคมจะเป็นการเติบโตอย่างชาญฉลาด เพราะสิ่งแวดล้อมมีความยั่งยืนและเศรษฐกิจเติบโตอย่างรับผิดชอบต่อสังคมทุนนิยมที่ไม่เอาเปรียบคนยากจนหรือประเทศยากจน ไม่สร้างความอยุติธรรมหรือความทุกข์ให้แก่ผู้อื่น ไม่มุ่งแต่การเติบโตทางด้านวัตถุโดยเพิ่มการเติบโตด้านคุณภาพในการพัฒนา ไม่ลงทุนเกินตัวเพราะความโลภหรือหวังผลเลิศเกินไป ไม่ทำลายระบบนิเวศหรือสิ่งแวดล้อมโดยอ้างผลประโยชน์ของมนุษย์อยู่เหนือธรรมชาติ และไม่ทิ้งโอกาสในการช่วยเหลือหรือแสดงความรับผิดชอบต่อสังคมและต่อมนุษยชาติ จะเป็นทุนนิยมที่สอดคล้องกับหลักการเศรษฐกิจพอเพียงที่มีเป้าหมายทั้งระยะสั้นและระยะยาวที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษย์และธรรมชาติ

3. สรุป

หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือที่ดีมากเล่มหนึ่ง เนื่องจากผู้เขียนเป็นผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง หนังสือเล่มนี้ให้ความรู้ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมอย่างมากมาย และเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจจะ ศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับทฤษฎีการเมือง การเมืองสิ่งแวดล้อม เศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อม การพัฒนาที่ยั่งยืน ฯลฯ สารสำคัญของหนังสือเป็นสิ่งที่ น่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะผู้เขียนได้ให้ความเห็นว่าอุดมการณ์ทุนนิยมจำต้องปรับเปลี่ยนตัวเอง ทั้งนี้เพราะเหตุการณ์ต่าง ๆ บังคับให้ระบบทุนนิยม หรือเสรีนิยม ยุติบทบาทซึ่งสร้างศัตรูให้ตนเองอย่างมากมาย ประเทศที่ถูกเอารัดเอาเปรียบ ทางเศรษฐกิจกำลังแสดงความไม่พอใจและหาทางแก้แค้นมากขึ้น ประเทศที่ยากจน ก็แสดงความไม่เป็นมิตรกับประเทศที่ใช้ระบบทุนนิยมหรือเสรีนิยมที่ทำให้ตนเอง ไม่สามารถลืมตาอ้าปากได้ ประเทศที่ถูกกดขี่ข่มเหงทางการเมืองระหว่างประเทศ ก็เริ่มมีปฏิกิริยาและรวมกลุ่มตอบโต้ ประเทศที่ถูกสูบริดเอาทรัพยากรธรรมชาติ ไปบำเรอความสุขในประเทศตะวันตกหรือประเทศที่กลายเป็นแหล่งทิ้งขยะมีพิษ ต่างก็เริ่มไม่ยินยอมเป็นเบี้ยล่างและเรียกร้องค่าเสียหายมากขึ้น ประเทศที่มีศาสนา หรือวัฒนธรรมแตกต่างออกไปต่างไม่ยอมรับการถูกเหยียดหยามหรือยอมตก อยู่ในสถานะต่ำต้อยกว่าและตั้งตัวเป็นศัตรูกับประเทศตะวันตกที่ยึดถือ อุดมการณ์ทุนนิยมหรือเสรีนิยม ฯลฯ เหตุการณ์เหล่านี้ย่อมไม่เป็นประโยชน์ต่อ ประเทศตะวันตกอย่างแน่นอน ทุนนิยมจึงถูกบีบบังคับให้ปรับเปลี่ยนตนเองเพื่อ ลดแรงกดดันที่ระดมกันเข้ามาทุกด้าน

แนวคิดในการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ทุนนิยมเป็นแนวคิดที่น่าสนใจ และน่าสรรเสริญ เพราะการปรับเปลี่ยนนี้จะทำให้ทุนนิยมมีความเป็นมนุษยนิยม และอนุรักษ์ระบบนิเวศมากขึ้น และที่น่าสนใจยิ่งขึ้นก็คือ การที่ผู้เขียนได้เสนอให้ ใช้แนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นแนวทางในการปรับเปลี่ยนทุนนิยมให้เหมาะสม

โดยไม่ทิ้งหลักการสำคัญของทุนนิยม การปรับเปลี่ยนทุนนิยมให้เหมาะสมกับยุคสมัยจะเป็นไปได้หรือไม่ย่อมขึ้นอยู่กับประเทศตะวันตกที่ยึดแนวทางทุนนิยมหรือเสรีนิยมเท่านั้น การปรับเปลี่ยนจึงต้องเกิดจากภายในถึงแม้จะมีแรงกดดันจากภายนอก รวมทั้งมีแรงกดดันที่เกิดขึ้นจากปัญหาเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมภายในประเทศตะวันตกเองด้วย การปรับเปลี่ยนจะต้องเกิดขึ้นไม่ช้าก็เร็วอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้และเป็นไปในแนวทางที่แต่ละประเทศจะเห็นสมควร

การเน้นการเปลี่ยนแปลงที่หัวใจของทุนนิยม คือ การรักษาและเพิ่มต้นทุนทางธรรมชาติ ต้นทุนมนุษย์ ต้นทุนทางสังคม ต้นทุนทางการผลิต และต้นทุนทางการเงิน เป็นแนวคิดที่เป็นประโยชน์และทำให้การเปลี่ยนแปลงมีความเป็นไปได้มากขึ้น ต้นทุนทั้ง 5 นี้อาจจะไม่ครบถ้วนสำหรับการเปลี่ยนแปลงระบบทุนนิยม แต่ก็ยังเป็นจุดเริ่มต้นที่ดี

หนังสือเล่มนี้มีประเด็นมากมายที่อาจวิพากษ์วิจารณ์ได้ และผู้อ่านอาจตีความหมายของหนังสือแตกต่างกันออกไป หรือผู้อ่านอาจวิพากษ์วิจารณ์ประเด็นอื่น ๆ ในหนังสือนอกเหนือจากที่ได้วิจารณ์เอาไว้ในที่นี้ก็ได้ จึงพอจะกล่าวได้ว่าหนังสือเล่มนี้สามารถสร้างความสนใจเพิ่มขึ้นแก่ผู้สนใจทฤษฎีการเมือง การเมืองสิ่งแวดล้อม เศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อม การพัฒนาที่ยั่งยืน ฯลฯ ได้มากทีเดียว และอาจเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าวก็ได้

บรรณานุกรม

- พระมหาเถรสังฆมณฑลแห่งประเทศไทย. 2543. การวิเคราะห์แนวคิดด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของพระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุโต) สภานิพนธ์ วท.ม. (การจัดการสิ่งแวดล้อม) สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- สมพร แสงชัย. 2545. สิ่งแวดล้อม : อุดมการณ์ การเมือง และการพัฒนาที่ยั่งยืน. โครงการบัณฑิตศึกษาการจัดการสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- สมพร แสงชัย. 2548. การวางแผนเชิงกลยุทธ์ภาครัฐ. โครงการบัณฑิตศึกษาการจัดการสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ดร.ไสว บุญมา. 2549. โต๊ะสี่เหลี่ยมที่ 4, กรุงเทพฯ : เนชั่นมัลติมีเดีย.
- Andrew Dobson. 1998. *Justice and the Environment*, New York : Oxford University Press.
- Andrew Dobson, "Some Justice and Environmental Sustainability : Ne'er the Twain Shall Meet?" in Agyeman, Bullard and Evans, eds., *loc.cit.*, 83 – 95.
- Anthony Giddens. 2001. *The Third Way*, Cambridge : Polity.
- Amartya Sen.1999. *Development as Freedom*, Oxford : Oxford University Press.
- Albert Weale. 1992. *The New Politics of Pollution*, Manchester : Manchester University Press.
- Barbara Goodwin. 1992. *Using Political Ideas*, Third Edition, Chichester : John Wiley. Bullard and Evans, eds., *loc.cit.*, 19 – 37.

- Daniel R. Faber and Deborah McCarthy, “Neo-liberalism, Globalization and the Struggle for Ecological Democracy : Linking Sustainability and Environmental Justice,” in Agyeman, Bullard and Evans, eds., *loc.cit.*, 38-63.
- David Pearce et al., 1989. **Blueprint for a Green Economy**, London : Earthscan.
- Duncan McLaren, “Environmental Space, Equity and the Ecological Debt,” in Agyeman,
- Finn Arler, “Ecological Utilization Space : Operationalizing Sustainability,” in Andrew
- Francis Fukuyama. 1992. **The End of History and the Last Man**, London : Hamish Hamilton,
- H. de Soto. 1989. **The Other Path**, New York : Harper and Row,
- Janine Benyus. 1997. **Biomimicry : Innovation Inspired by Nature**, New York : Quill, William Morrow.
- Julian Agyeman, Robert D. Bullard and Bob Evans. 2003. “Introduction,” in Julian Agyeman, Robert D. Bullard and Bob Evans, eds., **Just Sustainabilities**, London : Earthscan, (a), 1 – 16.
- Julian Agyeman, Robert D. Bullard and Bob Evans. 2003. “Conclusion : Towards Just Sustainabilities : Perspectives and Possibilities,” in Agyeman, Bullard and Evans, eds., *loc.cit.*, (b), 323 – 325.
- Light and Avner de-Shalit eds. 2003. **Moral and Political Reasoning**, Cambridge : The MIT Press, 155 – 185.
- Robert Chambers. 2005. **Ideas for Development**, London : Earthscan,

- Richard Welford et al., 1997. **Hijacking Environmentalism**, London : Earthscan,
- Susan Baker. 1997.et al., **The Politics of Sustainable Development**, London : Routledge.
- Tarja Ketola. 1997. "Ecological Eldorado : Eliminating Excess Over Ecology," in Richard Welford, et al., **Hijacking Environmentalism**, London : Earthscan, : 99 – 136.
- Waldemar Hopfenbeck. 1992. **The Green Management Revolution**, New York : Prentice Hall,
- John Rawls. 2001. **Justice As Fairness**, Cambridge : Harvard University Press,
- Wolfgang Sachs. 1999. "Sustainable Development and the Crisis of Nature : On the Political Anatomy of an Oxymoron," in Frank Fischer and Maarten A. Hajer, eds., **Living With Nature**, Oxford : Oxford University Press, 25 – 41.
- Vinod Thomas et al., 2000. **The Quality of Growth**, New York : Oxford University Press.